

čestné jednání až podivínské. Fukuzawa však věděl, že i v maličkostech se skrývá možnost učít potomky čestnosti. Zdůrazňoval také, že své ženě nebyl nikdy nevěrný a nikdy v životě nenavštívil „čtvrtí lásky“. Jeho žena ho nemusela chodit doprovázet či uctivě vítat, když se vracel domů. Zajímaly ho velice i otázky feminizmu.

V současném Japonsku se ozývají na adresu Fukuzawy i kritické hlasy, uvažující o tom, zda není třeba hledat kořeny problémů dnešního japonského školství u jeho osoby (například pokud jde o povahu přijímacích zkoušek na vysoké školy). Ačkoliv sám nebyl dobrým příkladem harmonie mezi prací a odpočinkem, ve výchově svých dětí prosazoval metody, které mohou dokonce připomínat dnešní alternativní koncepci výchovy, jakou je tzv. Waldorfská škola. Do věku devíti let děti chválil jen za fyzické výkony, nikoli například za čtení knih, neboť se domníval, že by neměly být tak brzy nuceny do studia, neboť energie dítěte by měla být soustředěna nejprve na jeho fyzický vývoj. Zdraví se pro něho stalo nejdůležitější hodnotou v životě (sám trpěl recidivujícími horečkami), každé ráno podnikal několikakilometrovou procházku. Když se loučil se dvěma dospělými syny před jejich odjezdem za studiem do USA, sdělil jim: „Nebudte přehnaně pilní. Nechci, abyste se vrátili jako výteční učenci, bledí a nemocní. Byl bych mnohem radši, kdybyste se vrátili neznaří nicého, ale zdrávi.“

ZŮSTAT NEZÁVISLÝM

Fukuzawa byl přesvědčen, že dosavadní výchova, jejíž kořeny spočívaly v čínské konfucianské filosofii, je zodpovědná za nedostatky japonské společnosti. Věděl, že mnozí členové vlády, kteří se na něho obraceli o radu, neznají stále nic než konfucianskou nauku o hierarchické společnosti, která byla přijata za státní ideologickou doktrínu. Měla patriarchální prvky, neboť žena měla být podřízena muži, podřízený měl mít v úctě nadřízeného. Fukuzawa

v tom viděl zlo. Jeho krédo znělo vůči konfucianismu velice disonantně: „Věřil jsem, že člověk by měl svoji víru hledat v nezávislosti a seberepektu.“ Sám se při psaní knih na nikoho neobracel ani o radu, ani o posouzení toho, co napsal. „Nikdy jsem u nikoho nehledal pomoc ohledně soukromých záležitostí, nikdy jsem to nekonzultoval s jejich moudrostí... Chci být nezávislý na lidech a na věcech... nikdy jsem nikoho nepožádal, aby napsal předmluvu k mé knize, i když se říká, jaká je to čest, když tak někdo prominentní učiní.“ Touha po nezávislosti se u něho odrazila i v oblasti financí. Nikdy v životě si od nikoho nepůjčil peníze a nikomu nic nedlužil. Na druhou stranu patrně díky svému samurajskému postavení v minulosti nikdy neusiloval o znásobení svého majetku. Jako student raději studoval, než aby si přivydělával přepisováním knih. Tento princip by neporušil ani kvůli svým dětem, kterým chtěl přirozeně poskytnout co nejlepší vzdělání. Necítil se však povinován poskytnout jim vzdělání za cenu zadlužení. Naštěstí psal komerčně úspěšné knihy a časem je i sám vydával, takže byl finančně dostatečně zajištěn. Svě ekonomicky závislé postavení samuraje v minulosti, kdy dostával rentu v rýži, zhodnotil s časovou odlehlostí nelibě: „Myslím, že jsem byl jako ‚červ‘ ve společnosti, jakýsi parazit, který žije ze zvyků doby.“

Jukiči Fukuzawa se dožil 20. století, zemřel 3. února 1901. Jeho hrob je umístěn v buddhistickém chrámu Zempukudži v městské čtvrti Mita v Tokiu. Pohřbu se zúčastnilo kolem 1500 studentů a asi dalších 10 000 občanů. Byl osobností, jež jednala zásadově, svérázně a zdá se, že současně byla až na drobné prohřešky z mládí morálně pevně ukotvena. Na svou dobu smýšlel Fukuzawa nepochybně velice progresivně. Dost možná, že by měl co narušovat (pokud jde o staré struktury myšlení) i v současné japonské společnosti. Vzhledem ke své povaze by ale křeslo ministra školství patrně nepřijal a raději se věnoval překládání a psaní. V krajní nouzi by si možná otevřel masážní salón.

JAKUB RÁKOSNÍK

Cukr a bič kancléře Bismarcka

Německá říše za císaře Viléma I. a jeho následovníků bývá tradičně vnímána jako expanzivní stát opírající se o skvělý hospodářský růst, který usiluje o imperiální hegemonii, s mocnou byrokraticko-vojenskou klikou ve svém čele. Svými oslavovateli bývala popisována jako sebevědomý stát, jenž proti západnímu parlamentarismu staví úřednickou státní správu, pruský étos služby státu a proti světoobčanskému pojmu civilizace německý pojem „Kultur“. Takový byl pozitivní výklad zvláštní cesty německých dějin (*Sonderweg*), který byl po roce 1945 vystřídán negativním popisem Německa jako státu opožděného národa, zfeudalizované velkoburžoazie, prodchnutého antipluralismem a všeobecnou militarizací.¹ Je to však také stát, který první realizoval ucelený systém sociálního

pojištění a který se stal na dlouhou dobu vzorem pro obdobná opatření v řadě dalších zemí.

Obecné trendy německých dějin a diskuse o nich však přesahují možnosti tohoto příspěvku. Ten se soustředí na jediný fenomén Německé říše, kterým je právě položení základů sociálního státu. I to bývalo označováno jako německá zvláštnost v protikladu k západnímu liberalistickému kapitalismu volné soutěže a je vyzdvihováno i současnými autory bez ohledu na jejich postoj k otázce německé

1) Novější bilancování konceptu „zvláštní cesty“ srv. Kocka, J., Nach dem Ende des Sonderwegs. Zur Tragfähigkeit eines Konzepts. In: Bauerkämper, A.-Sabrow, M.-Stöwer, B. (Hg.): Doppelte Zeitgeschichte: Deutsch-deutsche Beziehungen 1945–1990, Bonn 1998, s. 364–375.

„zvláštní cesty“. Mým základním záměrem je přiblížení výsledků bádání posledních desetiletí o dějinách německé sociální politiky českému čtenáři a pokus vyložit Bismarckovu dělnickou politiku v rámci širších souvislostí a nikoli jen pomocí monokauzální dvojice cukru a biče. Ta redukuje téma na perzekuci sociální demokracie (bič) a sociální zákonodárství (cukr), které má připoutat dělnictvo ke státu namísto k revoluční straně. Ačkoli tento záměr v myšlení kancléře Bismarcka vystupoval do popředí, německý sociální stát se rozhodně nezrodil jako nechtěné dítě, vynucené výhradně bojem proti socialistům.

PROMĚNY POLITICKÉ SCÉNY V 70. LETECH

Německá říše přelomu 70. a 80. let 19. století ještě nebyla expanzivním státem s konsolidovanou ekonomikou a hospodářským růstem, jak ji známe z desetiletí před I. světovou válkou. V zahraniční politice Bismarck neusiloval o další války a země byla postižena hlubokou strukturální hospodářskou krizí. Jde o období, kdy hospodářský liberalismus po svém triumfálním tažení Evropou především v průběhu konjunktury 60. let byl náhle na konci sil. V Británii v roce 1874 vystřídal na čas konzervativní Disraeliho kabinet liberály a o několik let později se v Rakousku zformoval protiliberalistický kabinet železného kruhu pravice hraběte Taaffeho. A jinde v Evropě tomu nebylo o mnoho jinak. Bismarck se v 70. letech ještě opíral o liberály, kteří byli i přes vzájemně hluboké názorové rozdíly jeho základní oporou v Říšském sněmu od sjednocení. Liberálové v 70. letech tvořili heterogenní soubor různých frakcí a zvláště jejich levé křídlo nebylo nikdy zcela poslušným nástrojem Bismarckovy politiky. Německý liberalismus druhé poloviny 19. století měl mnohem méně ambiciózní cíle, než byl klasický postulat suverenity lidu a s tím spojené nadřazení parlamentu exekutivě. Jejich klíčovými požadavky bylo omezení absolutismu, církevních privilegií a právní stát (Rechtsstaat), který by byl založen na občanské rovnosti a osobní svobodě duchovní, ekonomické i sociální.² A byli to také zastánci národního sjednocení. Říše v zásadě tyto požadavky splňovala a Bismarckův boj proti katolické církvi (Kulturkampf) v 70. letech liberály postavil na politickém kolbišti železnému kancléři ještě blíže. Na konci této dekády však tváří v tvář hospodářským obtížím a rostoucím protekcionistickým náladám bylo zřejmé, že tento sňatek z rozumu má své meze. Až do konce této dekády se Bismarck podporovaný národními liberály orientoval na jiná témata, než byl ekonomický protekcionismus a řešení sociální otázky. Teprve Berlínský kongres znamenal zahraničně politické uklidnění a nástup

- 2) Mork, G. R., Bismarck and the „Capitulation“ of German Liberalism. The Journal of Modern History 43, 1971, č. 1, s. 60–61.
- 3) Srv. Wilms, J., Bismarck – Dämon der Deutschen. München 1998, s. 281–283.
- 4) Bismarck v těchto letech patrně neměl zájem zbavit se liberálů zcela. Stačilo mu oslabit levé křídlo národně liberální strany, které personifikoval Bismarckův oponent Eduard Lasker. Ke strategii vyjednávání mezi liberály a kancléřem srv. Kardorf, S. von, Bismarck – Ein Beitrag zur deutschen Parteigeschichte, Berlin 1929, s. 38–42.
- 5) Gall, L., Bismarck – der weiße Revolutionär. Frankfurt/M. – Berlin – Ullstein 1990, s. 559.

Lva XIII. v roce 1878 na papežský stolec přinesl i otupení hrotů boje proti katolické církvi, jehož byli liberálové vášnivými zastánci.

Prvním znamením vyčerpanosti liberálních reforem a obratu ve vnitřní politice bylo propuštění Rudolfa Delbrücka z funkce vedoucího úřadu říšského kancléře koncem dubna 1876. Byl to on, kdo byl personifikací liberální hospodářské politiky minulých let a jehož odchod měl mít i význam symbolický.³ V následujících letech došlo k dalšímu odcizení mezi národními liberály a Bismarckem, což nakonec v druhé polovině roku 1877 vyvrcholilo v ostrém sporu o možnosti členství Rudolfa von Bennigsen, šéfa národních liberálů, popřípadě i dalších reprezentantů liberálů, v říšské vládě. Ani císař nebyl ochoten povolit účast více než jednoho liberála. Měl zájem na poklidné a konzervativním kurzu vlády, a navíc Bennigsen zrovna k jeho favoritům nepatřil. Celé vyjednávání nakonec ukončil Bennigsen sám, když Bismarck 22. února 1878 ve sněmu vyhlásil pro liberály nežádoucí záměr zavést tzv. tabákový monopol.⁴ To byla velmi sporná otázka, politicky ožehavější, než se může jevit z dnešního hlediska, protože tabákový monopol byl, díky výnosům, tehdy významným finančním zdrojem vlád v Evropě.

V neposlední řadě důležitou roli na změně vládního kurzu sehrála i prostá volební aritmetika. Národní liberálové spolu s Pokrokovou stranou, která byla radikálnější uskupením liberálního tábora, začali po volbách 1877 sestupovat ze zenitu voličské podpory. Od roku 1871 obě strany i přes vzájemné rozmišky bezpečně kontrolovaly absolutní většinou svých poslanců Říšský sněm, což jim umožňovalo klást si podmínky. Zvláště Pokroková strana si nikdy Bismarcka neoblíbila. Uvnitř se sváříci liberálové o poměr k stále více protekcionistické vládě přestávali být žádoucí oporou kancléře.

Tabákový monopol byl součástí širší strategie Bismarckovy rozsáhlé finanční reformy, kterou sledoval od poloviny 70. let v zásadě až do svého propuštění v roce 1890. Německá říše díky svému charakteru spolku byla finančně nedostatečně zajištěná, protože do značné míry závisela na odvodech jednotlivých států. Záměr tehdy Bismarck vyjádřil jednoznačně: „Mým ideálem není říše, která přede dvěmi jednotlivých států musí posbírat matrikulární příspěvky, nýbrž říše, která protože pevně kontroluje nepřímé daně jako hlavní zdroj zdravotních státních financí, je schopna jednotlivé státy finančně podpořit.“⁵ Říše se měla stát do značné míry finančně nezávislou na svých členech a k tomuto cíli byli liberálové jako parlamentní opora vcelku nepoužitelní.

Hospodářská krize po roce 1873 kvapem postupovala, byly uzavírány továrny, klesala koupěschopnost obyvatel a vývoz do zahraničí vázl. Idea svobodného a neregulovaného obchodu mezi státy, která navíc v Německu nikdy nebyla příliš oblíbená a do důsledků realizovaná, dostala vážnou ránu. Vznikl dojem, že lacinější zahraniční zboží ohrožuje německou průmyslovou i zemědělskou výrobu, a tak centrální zájmové organizace zatroubily do útoku. Bismarck zabývající se zrovna příjmovou stránkou říšského rozpočtu byl pochopitelně ochoten naslouchat, protože zavedení ochranných cel by rovněž mohlo usnadnit finanční

emancipaci říše. Spory o ochranná cla, v nichž mohl hrát mezi různými zájmovými skupinami roli arbitra, mu přicházely vhod, a tak mohl začít promýšlet nové alternativy pro podporu vlády v říšském sněmu. Liberalistická Bismarckova tvář definitivně mizí kdesi v letních měsících roku 1879.

BISMARCK, DÉLNICKÁ TŘÍDA A SOCIÁLNÍ DEMOKRATÉ

Hospodářská krize se pochopitelně promítla i do hmotného postavení pracujících. Pokud bychom postupovali čistě statisticky dle postavení ve výrobním procesu, tak dělnická třída včetně rodinných příslušníků představovala více než polovinu obyvatelstva. Nejednalo se však o nějaký homogenní útvar s totožnými zájmy, o kterém snili marxističtí revolucionáři. Tato třída byla rozštěpena mnoha faktory, které se pochopitelně projevovaly i v politických postojích. Těmi nejdůležitějšími bylo vedle náboženského a národnostního i dělení na kvalifikované a nekvalifikované a také na zemědělské a tovární, popřípadě též pracovníky tzv. domácího průmyslu.⁶ Jejich zájmy pochopitelně také nebyly totožné. Zdaleka ne všichni z uvedených byli příznivci sociální demokracie (tehdy zvané Socialistická strana dělnická) a tovární dělnictvo paradoxně ani nepředstavovalo statisticky klíčovou složku této strany v počátcích její existence.⁷ Přesto se právě tato strana stane obětním beránkem Bismarckova vnitropolitického tažení, v jeho terminologii „nepřítelem Říše“ (*Reichsfeind*).

Bismarck neměl primárně v úmyslu dělnictvo perzekvovat. Jeho cílem bylo získání loajality pracujících vůči státu a jejich odpoutání od státně nespolehlivé strany. Je oblíbeným tématem životopisců rozebírat jeho názory na řešení sociální otázky. Sarkasticky charakterizoval Bismarckovy znalosti A. J. P. Taylor, když napsal: „I když se chlubil, že na rozdíl od intelektuálních politiků on zná německý národ, jeho znalost se zastavila před čtyřiceti lety. ... Když Bismarck hovořil o industriálních podmínkách, byly jeho vědomosti čerpány ze slezského textilního průmyslu – střediska industrializace 18. století – a ne z Porúří. Bismarck nikdy v životě nespátřil ubelny důl, nikdy nebyl v Porúří a nikdy, v letech 1871–1892, nenavštívil Porýní ... Bismarck nic nevěděl o vývoji odborů a o praktických bodech socialistického programu. Pro něj byli sociální demokraté stále jenom ti „rudí revolucionáři“ z roku 1848...“⁸ Přesto se stane tento muž autorem sociálního zákonodárství, které ohromí a inspiruje svět. Starší historiografie se vzácně shodovala v hodnocení jeho motivů. M. Beaudoin konstatuje: „Jeho (Bismarckova) sociální politika v tomto pojetí nebyla ničím víc než výkonem budování autoritářského státu,“ a pokračuje, že „bez ohledu na motivy, které ji zrodily, tato tři opatření (tedy nemocenské, úrazové a sociální pojištění – J. R.) založily základ německé sociální péče a sloužily jako vzor pro reformátory v ostatní Evropě“.⁹ Hovoří-li za člověka činy a ne slova, tak Bismarck pro sociální pokrok uvědomovat. Vybudování systému sociálního pojištění však předcházely ještě další dva momenty. Přeskupování na straně provládních sil, o němž již byla řeč výše, a zahájení útoku proti sociální demokracii.

Na tom, že se ocitla v izolaci a pozici obětního beránka, nebyla sociálně demokratická bez viny. Nebylo to jen kvůli hlavnímu politickému programu (tzv. Gothajský program), který navíc nebyl ani Říší vysloveně nepřátelský. Byla v něm naopak ustanovení pocházející z ideového dědictví lassalismu o pozitivní roli státu v oblasti sociálních a politických reforem, za což byl tento program kritizován Marxem. Byly to myšlenky a životní styl sociálních demokratů, kterým se odlišovali a budou odlišovat i v následujících desetiletích. Materialismus a socialistická ideologie se rozšiřovaly ve formě sekulárních a demokratických idejí a podkopávaly legitimitu tradičního monarchistického řádu. Okázalé přehlížení státních slavností a manifestací loajality k monarchii a budování protisymbolů ve formě vlastních rituálních textů, hrdinů a slavností, to byla směs, která stavěla sociální demokraty do pozice hlavních terčů útoku.¹⁰ Bismarckovi stačilo jen přiložit rozbušku, aby předáci dělnické strany nahradili v pozici „nepřítele říše“ uhlazeného Ludwiga Windhorsta, šéfa katolické strany Centrum, která v období Kulturkampfu měla pozici nepřítele číslo jedna.

Již dříve se Bismarck zabýval myšlenkou postihu sociální demokracie cestou zákonného opatření, ale chyběla k tomu v zastupitelských orgánech dostatečná politická vůle. 11. května 1878 byl spáchán atentát na císaře Viléma I. Ačkoli se císaři nic nestalo, protože obě rány ze střelné zbraně šly mimo, Bismarck neváhal ani na okamžik se zahájením útoku. Zůstal v pozadí a předložil prostřednictvím pruské reprezentace v Říšské radě první verzi protisocialistického zákona. Když tuto propozici všechny politické strany s výjimkou konzervativců odmítly, tvářil se jakoby to byla jen ukvapená práce jeho ministrů bez jakéhokoli jeho přičinění. 2. června však byl proveden nový útok, při němž další atentátník Karl Nobiling byl úspěšnější než jeho předchůdce. Císař byl vážně zraněn a utrpěl těžký šok. Nyní byl Bismarck odhodlán nic neponechat náhodě a soustředil se na cílenou propagandu. Stejně jako v prvním případě ani nyní nebyla prokázána jednoznačná souvislost atentátu se sociální demokracií. Stačilo obecné pobouření veřejnosti a její touha po pořádku. Bismarck se rozhodl, že tažením proti sociálním demokratům srazí hřebínek i slabnoucím národním liberálům, kteří měli lví podíl na pohřbení jeho prvního návrhu. A tak byly vypsány nové volby, v nichž měla hysterie posílit síly pořádku a tím i pojsitit kancléřovu pozici.

Politická kalkulace vyšla. Nové povolební složení parla-

mentu dávalo větší naděje pro naplnění Bismarckových cílů. Obě konzervativní strany posílily, zatímco národní liberálové byli oslabeni. Rovněž sociální demokraté, jejichž zastoupení však zatím z hlediska budování provládních koalic bylo bezvýznamné, oslabili. Pouze katolické Centrum, přes posílení o jeden mandát, zůstalo v zásadě na svém. V takovém složení konečně sněm 18. října novou předlohu schválil, nikoli však bez ústupků ze strany vlády. Zákon měl platit původně pouze dva a půl roku a byly posíleny možnosti opravy protiprávních zásahů. Zdá se však, že na represivní efektivitě zákona to nic nezměnilo. Od nynějška mohly místní policejní orgány spolky a organizace jakéhokoliv druhu, včetně konzumních spolků a podezřelých publikací, zakázat. Klíčovým kritériem bylo, že podporují „sociálnědemokratické, socialistické či komunistické snahy o radikální převrat stávajícího státního či společenského řádu způsobem, jenž ohrožuje veřejný pořádek, především sociální smír mezi jednotlivými třídami obyvatel“.¹¹ Členství v zakázaných organizacích a rozšiřování zakázaných tiskovin bylo stíháno vysokými peněžitými tresty i vězením. V ohrožených oblastech byla místní veřejná správa oprávněna vyhlásit stav obležení, během něhož byly výrazně omezeny občanské svobody. Důsledky byly pro sociální demokraty hroživé. Ze 47 stranických listů bylo 45 brzy zastaveno. Perzekuce spolků znamenala přinejmenším na pět let rozklad levicového odborového hnutí. Stranická organizace se v zásadě rozložila a zmalomyslnělému vedení chyběla odpověď na otázku „Co dělat?“, již se o dvě desetiletí později proslaví Lenin. Byli zde smířlivci, kteří se chtěli Bismarckovi zalíbit. Byli tu také zvěstovatelé radikálního odporu prostřednictvím teroristických útoků. Ty reprezentoval ze svého londýnského exilu především Johann Most se svým listem Freiheit. Otcové zakladatelé, W. Liebknecht a A. Bebel, prosazovali disciplinovaný odpor a jejich tiskovou tribunu se stal v Curychu od roku 1879 vydávaný list Sozialdemokrat. První známky vnitřní konsolidace strany přišly až v roce 1880 po konferenci na zámku Wyden ve Švýcarsku, kde byli jednak vyloučeni anarchisté a jednak byly ujasněny zásady dalšího postupu. Bojovat o poslanceké mandáty, aniž by bylo možné vést řádný volební boj, to byl úkol hodný krále Šalamouna.¹²

IDEOVÉ KOŘENY SOCIÁLNÍHO ZÁKONODÁŘSTVÍ

Mezitím měl Bismarck dost času pro další aktivity, jimiž hodlal postihnout sociální demokraty nepřímou. O tom, že opatření nelze omezit pouze na represii, měl jasno už dáv-

no. Již na počátku 70. let psal ministru Heinrichu Itzenplitzovi, že stát by měl využít socialistického hnutí a uskutečnit to, co se jeví jako legitimní v socialistických požadavcích, ovšem samozřejmě v rámci existujících sociálních a politických struktur.¹³ Potřebu sociálních opatření urychlila hospodářská krize 70. let. Je zřejmé, že motivů k sociálním reformám bylo více. Sociální zákonodárství bylo součástí výše nastíněných trendů, kde krom strachu z revoluce hrála roli finanční reforma, odvrácení od liberalismu, snaha oslabit strany a parlament a v neposlední řadě posílit exekutivu, tedy kancléřovo postavení. Právě prostřednictvím uspokojení požadavků nejdůležitějších sociálních vrstev, k čemuž patřila i realizace sociálního pojištění, hodlal eliminovat vliv politických stran – jaksi je „odpolitizovat“ ve prospěch korporativního systému. Všechny uváděné momenty jsou nerozlučně spjaty a vyprávění o cukru a biči je značně nepřesné a omezující.

Nyní již šlo o to, jakou podobu bude nová sociální politika vlastně mít. K dispozici byl rozsáhlý ideový arzenál, o který bylo možné reformu opřít. Přinejmenším od 40. let 19. století, poté co byly nemilosrdně potlačeny bouře slezských tkalců, se rozvíjely úvahy o možnostech řešení sociální otázky. Pruský král tehdy založil Zentralverein für das Wohl der arbeitenden Klassen, jehož úkolem bylo předložit konzistentní plán sociální reformy. Pro budoucí vývoj výsledky těchto diskusí byly důležité především v tom ohledu, že jako odpověď na potenciální ohrožení sociálního řádu revolucí byl vytvořen koncept moderního právního státu, jehož cílem je péče o blaho občanů a společenský rozvoj prostřednictvím sociální politiky.

Konzervativci se ohlíželi do minulosti. Chtěli obnovit povinné členství v ceších nebo realizovat cosi jako „sociální monarchii“. Liberálové navrhovali svépomoc či vzdělávání, ale rozhodně počítali s aktivní participací státu na svých projektech. I to je další důkaz výše uvedeného tvrzení, že německý liberalismus nedováděl zásady „laissez-faire“ do krajních podob. Tehdy, v roce 1849, se Bismarck přikláněl k povinnému cechovnímu systému. Již počátkem 50. let však tento postoj opustil. G. V. Rimlinger k tomuto dodává: „Jestliže v té době dost dobře nechápal ekonomické síly přetvářející společnost a neuvažoval příliš o sociálních problémech industrializace, byl nicméně ochoten a připraven podřídit ekonomické zájmy jednotlivců, především průmyslníků, zájmům státu. Tento princip nikdy neopustil.“¹⁴ V Bismarckových představách a rovněž v hlavách jeho nejbližších poradců se začala rýsovat představa sociální monarchie. Do období 60. let pak spadá krátkodobé koketování se zakladatelem Všeobecného dělnického spolku F. Lassallem. Význam vzájemných rozhovorů byl však mizivý. Zdá se, že Bismarck tím sledoval spíše než vážné promyšlení sociálních reform možnost využití lassallovců jako protiváhy pokrokové strany prostřednictvím všeobecného volebního práva.

Jakkoli se to dnes může zdát podivné, v 19. století všeobecné volební právo bylo nástrojem konzervativních sil, a nikoli pokrokových, pokud užijeme modernistický slovník. První zkušenosti v tomto směru předvedl Ludvík Bonaparte, který se právě pomocí plebiscitní demokracie proměnil v císaře Napoleona III. Když hrabě Taaffe v Rakou-

6) Statistické údaje o složení dělnické třídy viz Nipperdey, T., Deutsche Geschichte 1866–1918, Band I. München 1998, s. 291–298.
7) Při vzniku strany tvořil nekvalifikovaný tovární proletariát spolu s horníky výraznou menšinu. Většinu tvořili tovaryši, tiskaři a tkalci, postížení přechodem od manufaktur k tovární výrobě. Tovární dělnictvo se ve větší míře objevuje od 70. let. Povahu klasické proletářské strany SPD získává, s ohledem na její členskou základnu, teprve po roce 1890. Rovněž zemědělský proletariát byl zde zastoupen velmi řídko. Srv. Ritter, G. A., Arbeiter, Arbeiterbewegung und soziale Ideen. München 1996, s. 184.
8) Taylor, A. J. P., Bismarck, Praha 1998, s. 206.
9) Stearns, P. N. (ed.), Encyclopedia of European Social History From 1350 to 2000, díl II., (heslo welfare state) s. 480–481.

10) Srv. Blessing, W. K., The Cult of Monarchy, Political Loyalty and the Workers' Movement in Imperial Germany. Journal of Contemporary History 13, 1978, č. 2, s. 368–372.
11) Cit. dle Craig, G. A., Deutsche Geschichte 1866–1945. München 1989, s. 139.
12) Tamtéž, s. 140–143.
13) Rimlinger, G. V., Social Change and Social Security in Germany. Journal of Human Resources 3, č. 4, 1968, s. 412–413.
14) Rimlinger, G. V., Reakce na revoluci 40. let 19. století a následujících 30 let průmyslového růstu v Německu. In: Musil, L. (ed.): Vývoj sociálního státu v Evropě, Brno 1996, s. 33.

sku v 80. letech rozšiřoval volební právo na maloburžoazii, ani on neměl na mysli nějakou demokratizaci, nýbrž posílení konzervativních sil podporujících v Říšské radě jeho vládu. Není výmluvnějšího dokladu než příznání nestora sociálních demokratů Augusta Bebela, že když začínal působit v dělnickém hnutí, tak byl vášnivým odpůrcem všeobecného volebního práva.¹⁵ Novější politologické analýzy německého politického systému potvrzují správnost politického kalkulu tehdejších konzervativních státníků. Do počátku 80. let skutečně sociálně demokratičtí voliči v případě, že jejich kandidát nepostoupil do druhého kola, dávali své hlasy nejčastěji některé ze dvou konzervativních stran. S rostoucím významem ekonomických faktorů v politickém boji, sociálně-ekonomického rozštěpení společnosti tento jev postupně mizel.¹⁶ Patrně i tento kalkul hrál roli v Bismarckově myšlení, protože s potlačením sociálně demokratické strany by dle této logiky její elektorát podporoval strany, o něž se opíral v 80. letech především. Bohužel právě jeho represivní politika však zapůsobila jako katalyzátor v procesu mizení politiky veškerých dělnictvem a konzervativní reprezentací. Pracující přijali nové sociální reformy a zůstali sociálními demokraty i nadále.

Ideovými architekty sociální reformy se stali členové Spolku pro sociální politiku (Verein für Sozialpolitik). V něm byli sdružení mužové, kteří později dostali od svých protivníků původně hanlivou nálepku „katedroví socialisté“. Byli v něm jak profesori, tak příslušníci svobodných povolání a duchovní. Ideově byli spjatí s historickou národohospodářskou školou, jejímž patrně nejvýznamnějším představitelem byl Gustav Schmoller. Objevovala se zde celá plejáda názorů, od sociálního liberalismu až po státní socialismus. V čem však byli všichni zajedno, byl postulat, že nyní musí stát jednat a provést radikální reformu, aby se zabránilo revoluci a podařilo se překonat nacionální odcizení pracujících způsobené prý sociálně demokratickou propagandou.

Z Bismarckových spolupracovníků zaslouží zmínku alespoň dva – Hermann Wagener a Theodor Lohmann. První ze jmenovaných se pohyboval v Bismarckově okolí již více než dvě desetiletí. Znal se spolu již přinejmenším od revoluce 1848, kdy oba vystupovali jako reprezentanti bojovného pruského konzervatismu. Bismarck politicky, Wagener zprvu více jako novinář. On byl tím, kdo jistě Bismarcka ovlivňoval v jeho sociálně politických úvahách v 60. letech. Jeho podivná směs feudálních a socialistických prvků se však v 80. letech neuplatnila, snad s výjimkou tendence ke korporativismu. Na druhé straně kolektivní smlouvy, o nichž hovořil také, se stanou významným prvkem regulace trhu práce v období následujícím. Wagenera smetla z politické scény korupční aféra týkající se zakládání železnic na počátku 70. let, a tak v následujících letech jeho přímý ideový vliv mizí. Lohmann pak byl jedním z hlavních architektů sociálního zákonodárství 80. let, především nemocenského pojištění.

Myšlenkové zdroje také přicházely ze strany církve. Mezi katolíky byl do 70. let jistě nejvýznamnějším myslitelem mohučský arcibiskup Wilhelm E. von Ketteler, který například prosazoval myšlenku úrazového pojištění. Mezi

protestanty to byl již zmiňovaný Lohmann a šedá eminence křesťanského socialismu Adolf Stoecker. On se zanedlouho stal zakladatelem křesťansko sociální strany, v jejímž programu se výrazně projevil antisemitismus. Na druhé straně Stoecker bezpochyby patřil ke klíčovým zastáncům sociálních reforem mezi německými protestanty.

Základní význam všech těchto myšlenkových proudů nespočíval ani tak v přímém působení na vlastní tvorbu sociálně politických zákonných předloh, nýbrž ve vytváření klimatu uvnitř společnosti, příznivě nakloněného sociálním reformám. Vedle toho samozřejmě spolupůsobily negativní důsledky hospodářské krize, díky níž se Německo v zásadě poprvé setkala s fenoménem masové nezaměstnanosti.

Sociální pojištění, které Bismarck v 80. letech zavedl, se tedy jen v základních tezích opíralo o jeho vlastní konkrétní představy více v politických záměrech než v konkrétní podobě systému. Daleko více bylo produktem jedné pruské tradice reformem shora, jednak rozšířeného vědomí, které se promítlo již ve Všeobecném pruském zákoníku z roku 1794, jenž výslovně zakotvoval zásadu, že stát má povinnost pomáhat nemohoucím občanům, a v neposlední řadě rovněž zásluhou myšlenkových výbojů intelektuálů z řad katedrových socialistů.¹⁷ Špičkám státní byrokracie pochopitelně vyhovovala základní intence reformy, která se měla zcela odehrát v rámci stávajících politických pořádků. Říšský politický systém prostřednictvím nové sociální politiky, jak iniciátoři pevně očekávali, měl být do budoucna upevněn a ještě lépe chráněn před demokratizačními snahami. Nestačily však plány v hlavách intelektuálů, podpora byrokracie i císařova a vůle říšského kancléře tyto myšlenky realizovat.

ROZLOŽENÍ POLITICKÝCH SIL NA PŘELOMU 70. A 80. LET

Vzhledem k existenci dělby moci bylo třeba získat rozhodující většinu v říšském sněmu. S liberály jako celkem se příliš nedalo počítat, přičemž hlavním důvodem tu ani tak nebylo stupňující se odcizení mezi nimi a kancléřem. Bylo možné za určitých okolností do budoucna doufat v podporu národních liberálů. Ti však nezadržitelně slábli a navíc se strana v roce 1880 rozštěpila, když se odtrhlo levicovější Laskerovo křídlo v důsledku dohody stranické pravice s Bismarckem o daňové reformě. Liberální střed a levice setrvaly na tehdy momentálně nemoderním odmítání jakékoli státní intervence do sociální oblasti a rozhodně odmítaly jakákoli ze zákona povinná opatření. Katolická strana Centrum stejně jako liberálové nebyla nakloněna rostoucí ingerenci státu. Nejenže katolická církev oprávněně cítila ve státních zásazích omezení svého vlivu a soci-

15) Haenisch, K., Lassalle – Mensch und Politiker, Leipzig 1929, s. 112.
16) Srv. Claggett, W., Loesch, J., Shively, P. W., Snell, R., Political Leadership and the Development of Political Cleavages: Imperial Germany, 1871–1912. American Journal of Political Science 26, č. 4, 1982, s. 657–659.

17) Výklad myšlenkových zdrojů je zde nutně velmi zkratkovitý. Bliže viz Ritter, G. A., Arbeiter, Arbeiterbewegung und soziale Ideen. München 1996, s. 11–67.

ální péči chápala tradičně jako jedno ze svých klíčových posláních, nedůvěra k bismarckovskému státu byla ještě známena vzpomínkou na nedávné excesy Kulturkampfu. Na druhé straně byla strana tlačena svojí voličskou základnou, jejíž významnou částí byli právě potenciální adresáti Bismarckovy reformy, a tak se také stávalo, že i když z politických důvodů strana přijala odmítavé stanovisko, tak při hlasování část poslanců hlasovala proti stranické direktivě, jak se stalo třeba v případě starobního a invalidního pojištění. Nejsložitější postavení měli pochopitelně sociální demokraté. Z hlediska sociálních zájmů dělnické třídy by měli poslanci hlasovat pro, ovšem pod dojmem teorie o cukru a biči bylo třeba Bismarckovu legislativu odmítnout. A tak se sociální demokraté, jejichž hlasy byly navíc pro vládu zcela bezvýznamné, soustředili na kritiku nedostatků reformy a upozorňovali na oblasti, jichž se nedotýkala, především oblasti bezpečnosti práce.

Konzervativci byli zaujati sny o mizící patriarchální společnosti a zpravidla Bismarckovy propozice podporovali. Programové postuláty na pravici koincidují s vývojem na liberální levici. Zde v roce 1884 fúzovali liberální secesionisté s pokrokovou stranou, čímž vznikla relativně silná parlamentní frakce, nepřátelská Bismarckovi a liberalisticky zaměřená. Pravicovní liberálové ze zbytku národně liberální strany v roce 1884 zveřejnili tzv. heidelberský program, který byl výrazně probismarckovský i v otázkách sociálně politické legislativy. V tomto prohlášení stálo: „Strany [podepsané pod programem] schvalují snahy říšského kancléře o zvýšení péče o blaho pracujících tříd a podporují v základních bodech říšskou vládu v tomto úsilí.“¹⁸ Šlo sice o program strany liberalistické, ale právě ten byl východiskem, který svedl dohromady bohatou měšťanskou a liberální třídu s konzervativci a velkostatkářskou šlechtou.¹⁹

Z těchto různých stranických organizací, jejich frakcí i jednotlivců se zrodila tzv. sociálně politická většina, která však v žádném případě nebyla jen slepým nástrojem schvalujícím Bismarckovy propozice, nýbrž aktivně participovala na jejich tvorbě a někdy je i nemilosrdně pozměňovala proti jejich původnímu duchu.

Ze sociálních skupin, které si zaslouží zvláštní zmínku, to jsou samozřejmě zaměstnavatelé. Bylo by chybou jednoduše paušalizovat sociální zákonodárství jako ohrožení zájmů podnikatelů, a proto se domnívat, že je odmítali. Naopak v jejich řadách bylo nemálo těch, kteří se sociální otázkou již v dřívějších letech s plnou vážností zaobírali jako třeba „král Sárská“ Carl Ferdinand Stumm. Řada průmyslníků také různá opatření pro zlepšení postavení svých zaměstnanců podnikala, z nichž nejznámější jsou určitě Kruppové. Zaměstnavatelé však také výrazně zasahovali do tvorby sociálního zákonodárství a často měnili původní Bismarckovy osnovy.

V letech 1881 až 1886 Bismarck neměl v Říšském sněmu k dispozici pevnou provládní většinu, o kterou by se mohl spolehlivě opírat, a tak improvizoval. Již ve volební

18) Plné znění programu Kardorff, c. d., s. 214–215.

19) Mommsen, W., Bismarck. Olomouc 1996, s. 126.

20) Gall, L., c. d., s. 581.

kampani 1878 hrálo sociální zabezpečení roli součásti provládní propagandy. Přesto ještě nějaký čas trvalo, než se přistoupilo k praktickým řešením. Přednost měly otázky říšských financí a ochrany domácí výroby. V říjnu 1878, kdy byl schvalován protisocialistický zákon, vzniklo volné uskupení na půdě říšského sněmu (tzv. národohospodářské spojenectví), které se svým složením stalo předobrazem spíše neformální konzervativní koalice, o níž se v budoucnu bude Bismarck opírat. Nebylo to primárně uskupení stran, nýbrž jednotlivců, avšak jejich politické zabarvení bylo více než výmluvné. Necelé tři čtvrtiny poslanců obou konzervativních stran, více než čtyři pětiny zástupců Centra a téměř třetina národních liberálů. Nesmíme zapomínat, že posledně jmenovaná strana teprve na rozkol ve svých řadách čekala, takže můžeme hovořit o tom, že budoucí pravice, která bude i nadále vystupovat pod prapory národního liberalismu, zde byla zastoupena asi v obdobném poměru k celkovému počtu svých poslanců jako ostatní jmenované strany. Toto uskupení představovalo mírnou většinu na sněmu a jeho hlavním programovým požadavkem bylo zavedení ochranných cel proti zahraniční konkurenci. Tento vývoj vedl ke konečnému schválení celního a daňového zákona v červenci 1879. Bismarck nedosáhl zcela svých cílů. Zvláště Centrum se přičinilo o revizi původních vládních propozic a učinilo změny ve prospěch finančních přínosů jednotlivým státům na úkor říše tzv. franckensteinskou klauzulí. Obdobně se bude Centrum stavět k sociálnímu zákonodárství 80. let.

Národní liberálové se v důsledku hlasování o tomto zákoně rozpadli na frakce. Proměna Bismarckovy vnitropolitické tváře, která se nenápadně rodila po celou druhou polovinu 70. let, byla dovršena. Cesta k sociální monarchii, protekcionistické hospodářské politice a korporativistickému plánu smíření společenských tříd byla otevřena. Své síly na vnitropolitické scéně tak od konce 70. let věnoval hluboké strukturální proměně říše. Sám tyto své cíle vyjadřoval s nemalým patosem: „Boj, který jsem nezahájil, ale kterého se už řadu let účastním ... je bojem za reformy!“²⁰

SOCIÁLNÍ ZÁKONODÁRSTVÍ OSMDESÁTÝCH LET

Krom výše uvážených důvodů politických a sociálních byl důvodem reformem i neutěšený stav chudinské péče, kterou realizovaly obce. Krom několika nesystémových opatření v oblasti pomoci v nemoci a při úrazu, leželo teoreticky veškeré finanční břemeno negativních dopadů industrializace, kterých s rozvojem průmyslu nebyvalou měrou přibývalo, právě na obcích. Právním titulem k obstarání obecní chudinské péče bylo, obdobně jako v sousední habsburské monarchii, domovské právo jednotlivce. Již v rámci Severoněmeckého spolku se podařilo odstranit jeden z hlavních negativních jevů péče odvozené od domovského práva, zatímco v rámci Předlitavska takové opatření bude ještě po několik desetiletí předmětem vášnivých diskusí. Tato reforma spočívala v tom, že byla zrušena povinnost obce, kde se dotyčný narodil, hradit chudinskou péči. Místo toho bylo zavedeno podpůrné bydliště, kterým byla obec, v níž se

dotyčný zdržoval poslední dva roky. Smysl tohoto opatření spočíval ve snaze finančně ulehčit obcím v zaostalých oblastech, odkud lidé odcházeli do rozvinutých krajů, aby se vrátili zpět ve chvíli, kdy se ocitli ve stavu, kdy byli odkázáni na chudinskou péči. Nyní sice bylo těmto obcím skutečně ulehčeno, protože zátěž přešla na průmyslová města, avšak na nevyhovujícím systému se nic nezměnilo. Bylo třeba nalézt způsob, který by zajistil dlouhodobý zdroj financování následků úrazů, staří a nemoci jinde. Tím mělo být sociální pojištění, které s konečnou platností odlišilo pracující jako sociální skupinu od chudých, což v rámci chudinské péče nebylo institucionálně možné.²¹

Signál k zahájení sociálních reforem vyšel z úst samotného císaře v jeho slavném poselství poslancům z 15. února 1881. Tvrdilo se v něm, že „vyléčení společenských neduhů nelze dosáhnout pouze prostřednictvím potlačování socialistických výstřelků. Instituce, které měly dosud za úkol chránit dělníka, jenž v důsledku úrazu či stáří ztratil svou schopnost pracovat a zůstal bezmocný, se ukázaly jako neadekvátní. Tato nedostatečnost není nikterak nevýznamným faktorem v tom, že příslušníci této třídy hledají záchranu v podpoře cílů sociální demokracie.“²² V těchto intencích to Bismarck formuloval již na počátku 70. let a na svém konceptu nic nezměnil.

Prvním v pořadí byl zákon o pojištění proti úrazu. S rozmáhající se strojovou výrobou toto nebezpečí narůstalo a bylo třeba se sociálními důsledky zvýšené úrazovosti zabývat. To měl řešit již zákon z roku 1871 (tzv. *Reichshaftpflichtgesetz*), ale ten byl brzy považován za zcela nevyhovující. Jeho základním nedostatkem byla tíže důkazního břemena na postiženém, což značně podvazovalo jeho schopnost účinně se domoci náhrady. Asi nebylo k dispozici vždy dostatečné množství kolegů, kteří by byli ochotni svědčit proti svému zaměstnavateli. Chybná však byla také jeho působnost, tedy případy úrazu, na něž se zákon skutečně vztahoval. Dle T. Nipperdeye postihoval asi 40 % pracovních úrazů a jen asi 20 % z nich bylo skutečně odškodněno. Navíc odškodnění také záviselo na aktuální platební schopnosti zaměstnavatele.²³ A tak byl v dubnu 1881 předložen nový zákon o úrazovém pojištění říšskému sněmu. Zaměstnavatelé zatroubili do útoku a opoziční strany obávající se vzrůstu státní ingerence rovněž. Příznějme, že nikoli bezdůvodně. T. Lohmann ve svých poznámkách Bismarcka usvědčuje z toho, že mu primárně vůbec nešlo o řešení následků úrazů. Jeho cíl ležel v politické rovině – šlo o to položit základ korporativním organizacím, jež by spravovaly pojištění a které by byly základem Bismarckova velkého projektu nahrazení Říšského sněmu v zákonodárném procesu právě takovými korporacemi. Když ne přímo nahlazující, tak alespoň vedle Říšského sněmu stojící a ve stejné míře určující legislativu.²⁴ To bylo poslední, co by si přály politické strany, a tak návrh napoprvé neprošel a byl podroben důkladné revizi. První návrh byl předložen ještě před volbami 1881 a pozměňovací návrhy byly větší, než Bismarck byl ochoten připustit. Návrh byl nakonec liberály i Centrem pohřben. Pro první bylo státně organizované pojištění komunistickým, pro druhé příliš posilovalo stát. Čeho se však tyto strany obávaly především, bylo to, co postihl výše citovaný T. Lohmann: zavedení neoabsolutis-

mu, jenž se bude opírat o státně-socialistické a pseudo-plebiscitní prvky.

Po volbách, které posílily protibismarckovské strany, nyní kontrolující kolem dvou třetin hlasů v Říšském sněmu, se kancléř s revizí návrhu nakonec musel smířit. Před takto nepřívětivě složený zákonodárný sbor vyslal Bismarck císaře s další (v oblasti sociální politiky obdobnou) programovou řečí ze 17. listopadu 1881, jejíž částí císaři sám Bismarck redigoval.²⁵ Učinil to v naději, že autorita císaře napomůže jeho plánům finanční a sociální reformy. Teprve ta bývá považována za počátek skutečného úsilí říšské vlády o sociální reformu. Ani druhý pokus o schválení nevyšel. Nyní patrně hlavně díky tomu, že spolu s propozicí bylo spojeno i zavedení tabákového monopolu. Kancléř věřil, že plán na zvýšení říšských příjmů touto cestou, aby bylo možné realizovat veřejnosti očekávaná prospěšná díla, jako třeba severoněmecké plavební kanály, pomůže jako přívazek prosadit i úrazové pojištění. Zabýval se i myšlenkou, že by z výtěžků tabákového monopolu bylo možné financovat také starobní pojištění. Obával se totiž, aby náklady na pojistné nebyly ze strany pracujících příliš velké, protože by snižovaly aktuální reálný příjem dělnických rodin, z čehož mohl plynout masový odpor k reformě. Pravděpodobně právě toto úzké sepětí nových sociálně politických návrhů s finančním posilováním Říše jejich prosazení v roce 1881 opět zmařilo.²⁶

Konečná podoba úrazového pojištění z roku 1884 v mnohém vyšla vstříc požadavkům zaměstnavatelů. Financování i samospráva pojištění, kterou vykonávaly tzv. rezortní svazy (*Berufsgenossenschaften*), organizované dle odvětví, byly plně v jejich rukou. Podařilo se eliminovat dělnický vliv na nepřímo volené dělnické zástupce jako zprostředkovatele mezi pracujícími a výkonnými radami svazů. Vyplácená částka se rovnala jen dvěma třetinám předcházející mzdy a vyplácela se až po 13 týdnech, které byly kryty nemocenským pojištěním. Hlavním předmětem tohoto pojištění tedy byly především úrazy dlouhodobé.

Předtím než byla tato konečná verze úrazového pojištění na třetí pokus v roce 1884 prosazena, byla již schválena druhá ze sociálně politických předloh – nemocenské pojištění v roce 1883. I to navazovalo na starší opatření, jejichž kořeny sahaly až do 40. let v podobě podnikových či obecních nemocenských pokladen nebo hornických bratrstev (*Knappschaften*). Hlavním nástrojem však byly podpůrné pokladny (*Hilfskassen*), které navazovaly na starší pruskou úpravu. Největší obtíží, ostatně obdobně jako v případě úrazů, byla nedostatečná klientela. Dle G. Rittera a K. Tenfelda k roku 1880 pokrývaly tyto pokladny kolem 5 % obyvatelstva. Navíc byly geograficky, popřípadě odvětvově selektivní, a tak vznikaly další problémy vyplývající z mobility pracovních sil.²⁷ Model nemocenského pojištění,

kteří Bismarck prosadil, sice zachoval stávající roztržitenost systému nemocenských pokladen, avšak zvýšil jeho účinnost i rozsah jeho klientely. Na pojištění se podíleli jak pracující, tak i zaměstnavatelé. První dvěma třetinami pojistného a druhí jednou třetinou. V činnosti pokladen se výrazně uplatňoval prvek samosprávy, a tak zvláště v těch pokladnách, které přímo nekontrolovali zaměstnavatelé, získalo dělnictvo postupem času dominantní vliv. Bismarck mohl na první pohled jásat, že se mu úspěšně podařilo zčásti realizovat systém korporativní samosprávy, jak o ní snil pro celou německou společnost. Již menší radost by mu zajisté dělala skutečnost, že ona dělnická kontrola se vbrzku realizovala prostřednictvím organizovaných sociálních demokratů. Počet pojištěnců se sice oproti předchozímu způsobu ani nezdvojnásobil, což znamenalo ještě stále nízký počet, ale systém sliboval do budoucna další rozšiřování, což se také v následujících desetiletích uskutečnilo.

Pověstným vyvrcholením sociálně politického úsilí bylo prosazení starobního a invalidního pojištění v roce 1889. Byla tak zajištěna renta práce neschopným a starobní důchod osobám nad 70 let. Nyní šlo o opatření, které nemělo na rozdíl od výše jmenovaných v domácí tradici ani ve světě obdoby. Všude, pokud vůbec veřejná správa tomuto fenoménu věnovala pozornost, byly řešeny negativní důsledky stáří prostřednictvím chudinské péče, když odhlédneme od řídkých případů starobního zajištění v případě některých skupin úřednictva, malých skupin nejkvalifikovanějších zaměstnanců a horníků. Navíc společností 19. století byla stále ještě představa bezpracného stáří vcelku cizí. I v tomto ohledu znamenala kancléřova iniciativa skutečnou revoluci.

Bismarckovi se po roce 1887, co se týče složení Říšského sněmu, na čas výrazně ulevilo. Podařilo se mu bez vážnějších ztrát přečkat období, kdy sněm byl spíše protivládniho smýšlení, a nyní se mohl opřít o novou sněmovní většinu, která je tradičně nazývána jako většina kartelová. Páteří kartelu byly tři strany, z nichž klíčovou úlohu sehrávala nevelká strana svobodných konzervativců, označovaná též jako Německá říšská strana (DRP). Tato strana v zásadě neměla žádnou voličskou základnu a její zástupci se dostávali do parlamentu jako kompromisní kandidáti, na nichž se shodly ostatní politické strany v rámci druhého kola sněmovních voleb. DRP pak sehrávala v 80. letech klíčovou roli mostu mezi konzervativci a národními liberály. Nejednalo se o příliš pevné spojení, protože konzervativci soustavně tíhli ke spolupráci s Centrem, zatímco národní liberálové k pokrokářům. Nicméně po následující dva roky znamenal kartel Bismarckovu loajální oporu. Měl také být jeho pojistkou pro případ změny na trůnu. Čekatelé na trůn, budoucí Fridrich III. a Vilém II. představovali pro kancléřovu další kariéru dost nejisté spoluhráče. Je historickým paradoxem, že kartelové strany, jenž měly v případě změn-

ny na trůnu krýt Bismarckovi záda, v roce 1890 jeho loď nabírající vodu opustí mezi prvními.

Nicméně ve sledovaném období kartel fungoval jako vcelku spolehlivá opora vlády, a tak došlo v roce 1889 k prosazení i starobního a invalidního pojištění s účinností od 1. ledna 1891. Příspěvky platili pracující i zaměstnavatelé, každý z jedné poloviny, a stejně jako v případě výše uvedených reforem byla i zde perspektiva rozšiřování na další skupiny adresátů. Rozdíl spočíval především v tom, že na vyplácení penzí zde finančně výrazně participovala vláda. V následujících letech sice sociální dávky z titulu tohoto pojištění nedosahovaly ani jedné čtvrtiny průměrných výdělků v průmyslu a službách, přesto pojištění znamenalo klíčové opatření efektivně eliminující nejkřiklavější důsledky stáří a invalidity.

Tradiční součástí výbavy dnešních sociálních států je i pojištění v nezaměstnanosti a nabízí se otázka, proč v rámci Bismarckových reforem právě nezaměstnanost hraje roli zcela marginální, ačkoli je neméně hrozná pro pracujícího než úraz či stáří. V 19. století totiž nezaměstnanost bývala zpravidla sezónní nebo krátkodobá, a proto nebyla považována za takové společenské riziko. Německá společnost se v 70. a 80. letech teprve seznamovala s fenoménem masové nezaměstnanosti. Vážněji se o potřebě boje proti jejím negativním důsledkům začalo hovořit až v 90. letech. Nejprve se problém řešil svépomocně prostřednictvím odborových organizací a pak v některých městech prostřednictvím gentského systému, který byl vybudován na dobrovolném pojištění s příspěvkem veřejnoprávní korporace (zpravidla obce). Celostátní pojišťovací systém měl vzniknout až ve 20. letech 20. století za výmarské republiky.

Jakkoli byl Bismarck zastáncem sociálně reformní politiky, v některých oblastech nebyl ochoten ze zásad *laissez faire* ustoupit. Tím bylo především pracovní ochranné zákonodárství, které považoval za nepřístojné státní zasahování do svobody podnikání a ohrožení zájmů německého průmyslu. Krom ojedinelých zásahů, čekaly normy ochrany pracujících a bezpečnosti práce až na odchod starého kancléře. Mladý císař Vilém II. v 90. letech rozvine státně reformní politiku právě tímto směrem.

Máme-li shrnout klíčové prvky Bismarckova systému sociálního zákonodárství, je třeba jmenovat tyto: bylo obligatorní, veřejnoprávní, decentralizované a na bázi pojištění. V řadě ohledů nesplňovalo kancléřovy představy, zvláště v posledně jmenovaném aspektu. Bismarck ve svých korporativistických záměrech by raději viděl státní dávky, než dávky z pojištění. Obligatornost a veřejnoprávnost nahradily starší tendence dobrovolnosti a soukromoprávní povahy pojištění, jak se rozvíjely v evropských průmyslových zemích, a staly se trendem, který budou sledovat rozvinuté národy na své cestě k sociálnímu státu ve 20. století.

ZÁVĚR

Mezitím co se ve vnitřní politice Německo proměňovalo v sociálně progresivní stát, v zahraničí zahajovalo koloniální expanzi. I to mělo být součástí širšího Bismarckova plánu na reformu Říše a upevnění loajality obyvatelstva. Mezi oběma jevy existuje vnitřní souvislost, která je nemě-

21) Srv. Steinmetz, G., *The Local Welfare State: Two Strategies for Social Domination in Urban Imperial Germany*. *American Sociological Review* 55, 1990, č. 6, s. 906. Toto odlišení pracujících od chudých je významné především v tom ohledu, že odkázanost na chudinskou podporu znamenalo v praxi omezení některých občanských práv a především nežádoucí společenskou stigmatizaci.
22) Použito překladu Olgy Ogrocké. In: Musil, c. d., 1996, s. 39.

23) Nipperdey, c. d., München 1998, s. 340.

24) Gall, c. d., s. 649.

25) Ritter, G. A., *Sozialversicherung in Deutschland und England*. München 1983.

26) Tamtéž, s. 39.

27) Ritter, G. A. – Tenfelde, K., *Arbeiter im Deutschen Kaiserreich*. Bonn 1992, s. 699.

ně důležitá než ekonomické a politické motivy imperialismu. Tak jako idea korporativistické proměny, tak i koloniální expanze měla posloužit vnitropoliticky pro stmelení konfliktních zájmů sociálních tříd ve prospěch loajality k Říši. Ne nadarmo H. U. Wehler zavádí pro sledované období pojem „sociální imperialismus“, jehož integrální součástí bylo i sociální zákonodárství, a dodává, že „vedle ekonomických motivů, měl sociální imperialismus odvrátit pozornost od následků nestejněměrného ekonomického růstu, od sociálního napětí a od úkolu emancipace modernizujícího se německého politického života a demokratizace společnosti“.²⁸

Výsledky tohoto úsilí byly rozporuplné. V květnu 1889 vypukla v Porúří velká hornická stávka. Navzdory očekávání, že buržoazie bude poděšena výhlídkou dělnických nepokojů, se již Bismarckovi nepodařilo získat většinu pro prodloužení platnosti protisocialistického zákona a sociální demokracie se v následujícím desetiletí stala v přepočtu hlasů nejsilnější politickou stranou. Dělnictvo sice přijalo sociální reformy, ale ty již nebyly schopny utlumit třídní konflikt uvnitř rozvíjející se industriální společnosti. Navíc

sociální pojištění sehrálo, v Bismarckových očích jistě nežádoucí, i výchovnou funkci v tom smyslu, že svojí strukturou podpořilo emancipaci dělnické třídy – snížilo závislost na zaměstnavateli, podpořilo mobilitu pracovních sil a posílilo právní postavení pracujících.

Bismarckovo sociálně politické dílo se rozvíjelo i po roce 1890, kdy ne zrovna dobrovolně opustil křeslo říšského kancléře. Mladý císař byl naplněn touhou být lidovým císařem a v rámci politiky usmíření namísto protisocialistického teroru se snažil realizovat další sociální opatření, kterým starý kancléř kladl odpor. Cíl usmíření však Vilém II. nejpozději v polovině 90. let ochotně vyměnil za osvědčený bismarckovský bič, byť ne už tak ostenativní. A cukr? Ten na rozdíl od 80. let nebyl přidáván způsobem velkorysých reforem, jakým bylo Bismarckovo zákonodárství, nýbrž po špetkách, ve smyslu pozvolného zdokonalování institucí zavedených právě v posledním desetiletí vlády železného kancléře.

28) Wehler, H.-U., Bismarck's Imperialism 1862–1890. Past and Present 48, 1970, č. 10, s. 142–143.

NOVÉ KNIHY

(Pokud není uvedeno místo vydání, jedná se o Prahu. Nakladatelé si při oznamování knižních novinek vyhrazují možnost změny.)

ARMÁDA, společnost a první světová válka, České Budějovice 2003 (sborník příspěvků)

BABEROWSKI, Jörg, Rudý teror. Dějiny stalinismu, 2004

BACCI, Massimo Livi, Populace v evropské historii, 2003

BEAULIEU, Marie-Anne Polo de, Středověká Francie. Od roku 1000 po černou smrt 1348, 2003

CESNAKOVÁ-MICALCOVÁ, Milena, Slavné osobnosti divadla, 2004

CURTIS, Michael, Verdikt nad Vichy. Moc a předsudek ve vichistickém režimu Francie, 2004

DEARY, Terry, Trapné britské impérium, 2004 (Děsivé dějiny)

DENÍKY roudnického hejtmana Blažeje Albína z Weisenberku z let 1611 a 1625, ed. P. Kopicčka, 2003

DINZELBACHER, Peter, Svěťce, nebo čarodějky? osudy „jiných“ žen ve středověku a novověku, 2003

DUBOVICKÝ, Ivan, Češi v Americe. Czechs in America, 2003

DVOŘÁKOVÁ, Zora, Politické na útěku, 2003 (po 25. 2. 1945)

FARA, Patricia, Newton. Formování génia, 2004

FIDLER, Jiří, 21. 8. 1968. Okupace Československa. Bratrská agrese, 2003

FINK, Gerhard, Kdo je kdo v antické mytologii, Frýdek Místek 2004

FUKALA, Radek, Stavovská politika na Opavsku v letech 1490–1631, Opava 2004

FURET, Francois, Francouzská revoluce, 1, 2004

GAWRECKI, Dan a kol., Dějiny Českého Slezska 1740–2000, I.–II., Opava 2003

GERŠLOVÁ, Jana, SEKANINA, Milan, Lexikon našich hospodářských dějin, 2004

GIBSON, Ian, Život Salvadora Dalího, 2003

HAMMONDOVÁ, Beate, Největší milostný příběh na dvoře habsburském. František Ferdinand a Žofie Chotková, 2004

HANUŠ, Jiří, Historie moderní doby, 2004

HOBST, Leonard, Český důstojník na frontách monarchie. Válečný deník, Brno 2003

HUBÁČEK, Miloš, Bitva u Matapanu, 2004

CHASTEL, André, Vyplenění Říma, 2003 (1527)

KALISTA, Zdeněk, Karel IV. a Itálie, 2004

KOPIČKOVÁ, Božena, Eliška Přemyslovna. Královna česká, 2003

KUBÍKOVÁ, Anna, Oldřich II. z Rožmberka, 2004

KUKLÍK, Jan, GEBHART, Jan, Druhá republika 1938–1939, 2004

KVAČEK, Robert, První světová válka a česká otázka, 2003

LeSHAN, Lawrence, Psychologie války, 2004

LUTONSKÝ, Boleslav, Lexikon genealogie, 2003

MACHAČOVÁ, Jana, MATĚJČEK, Jiří, Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914, Opava 2002

MACHAČOVÁ, Jana, MATĚJČEK, Jiří, O středních vrstvách v českých zemích 1750–1950, Opava 2002

MAREK, Jindřich, Pod rakouskou vlajkou. Čeští námořníci v letech 1900–1918, Cheb 2003

McNAIR, Brian, Sociologie žurnalistiky, 2004

NOSTIC, Kryštof Václav z, Deník z cesty do Nizozemí v roce 1705, 2004

PAHLAVÍ, Farah, Paměti, 2003 (žena posledního iránského šáha)

PÁTKOVÁ, Hana, BASTL, Ondřej, Texty k výuce diplomacie, 2004

PRASCHLOVÁ-BICHLEROVÁ, Gabriele, Císařovna Alžběta, 2004

REGAN, Geoffrey, Kniha vojenských omylů, 2004

RIEDER, Heinz, Marie Terezie, 2004

RICHTER, Karel, Sarajevský atentát a 1. světová válka, 2004

ŘEZNÍK, Miloš, Formování moderního národa, 2003

SCHAMA, Simon, Občané. Kronika Francouzské revoluce, 2004 (1775–1794)

SCHOEPS, Hans-Joachim, Dějiny Pruska, 2004

SOKOL, Jan, Malá filosofie člověka. Slovník filosofických pojmů, 2004 (4. vyd.)

URBAN, Jan, Lichtenburkové, 2003

VANIČEK, Vratislav, Vratislav II. První český král, 2004

VEBER, Václav, Stalinovo impérium, 2003

ŽALOUDEK, Karel, Encyklopedie politiky, 2004 (3. přepr. vyd.)

(připravil František Steiner)

PRO ŠKOLNÍ VÝUKU

V tomto čísle zveřejňujeme ukázkou z práce Martina Kováře Velká Británie v éře Roberta Walpola, již připravilo k vydání nakladatelství ISV. Z technických důvodů otiskujeme text bez poznámkového aparátu.

VELKÁ BRITÁNIE A EVROPA

Zahraniční politice Velké Británie ve Walpolově éře, jejímu charakteru, cílům a úspěšnosti, respektive neúspěšnosti byla věnována pozornost ve všech předchozích částech práce. Vzhledem k tomu, že se jedná o nesmírně závažnou problematiku, zaslouží si její analýza ještě jednu samostatnou kapitolu.

Nástup hannoverské dynastie na britský trůn v roce 1714 ani příchod Roberta Walpola k moci v roce 1721 nepředstavovaly z hlediska zahraniční politiky žádný dramatický zlom. Skutečně zásadním mezníkem byla v tomto ohledu tzv. slavná revoluce z let 1688–1689, po níž Vilém III. Oranžský přivedl ostrovní stát do protifrancouzského tábora a do velkých válečných konfliktů z přelomu 17. a 18. století – devítileté války a války o španělské dědictví. Nástup Jiřího I. Hannoverského na britský trůn potvrdil trend, jímž se britská zahraniční politika již dvě desetiletí ubírala, tj. mnohem intenzivnější zapojení do evropských záležitostí, než tomu bylo v předchozím „stuartovském“ století.

Podle některých historiků představoval rok 1714 pro zahraniční politiku přelom v tom smyslu, že nový panovník pocházel z kontinentu a Velká Británie spolu s ním přijala za svou starost o jeho kurfiřtství, onen „mlýnský kámen na krku britských ministrů“, o němž mluvil Walpole v dolní komoře parlamentu. Ve skutečnosti tomu tak nebylo. Anglie se v podobné situaci ocitla již v roce 1689. Také Vilém III. Oranžský dával přednost Nizozemí, s nímž ostrovní stát vytvořil personální unii, také on využíval bohatých anglických zdrojů k tomu, aby naplnil cíle, jež si vytýčil jako generální místopředseda Spojených nizozemských provincií. Za vlády královny Anny, kdy bylo Nizozemí hlavním anglickým (britským) spojencem, se situace v mnoha ohledech opakovala. Přesto lze říci, že po roce 1714 představoval zájem Jiřího I. a Jiřího II. o zahraniční politiku pro britský politický systém jistou zátěž, neboť cíle, o jejichž naplnění usilovali hannoverští vládci, byly často v rozporu s tradicemi britskými zájmy, tj. s představami „politického národa“ i britské veřejnosti.

Velká Británie a Hannoverstvo byly v první polovině 18. století jedním ze spojením německého a neněmeckého státu prostřednictvím společeného vládců. Potíže, které z této skutečnosti plynuly, pocházely z velké části z absence shodných

zájmů. Pokusy rozvinout mezi oběma zeměmi obchodní spojení neuspěly; britští výrobci a obchodníci se na severoněmeckých trzích neprosadili tak, jak předpokládali, a Hamburk byl jako středisko pro dovoz a vývoz zboží příliš atraktivní, než aby se vedle něj úspěšně rozvíjely i hannoverské přístavy.

Hannoverské teritoriální zájmy – zejména boj s Pruskem o ovládnutí sousedních meklenburských vévodství a o nástupnictví ve Východním Frýsku, pokus dosáhnout uznání zisku bývalých švédských vévodství Brém a Verdenu a také pomoc Dánsku proti vévodovi holštýnsko-gottorpskému, podporovanému pro změnu Ruskem, způsobily, že Velká Británie po většinu walpolovské éry stála proti Rusku a Prusku. V letech 1720–1721 se Jiří I., znepokojený růstem ruské moci, se státním sekretářem Stanhopem pokusil zformovat mezinárodní koalici s cílem přimět Rusko, aby se vzdalo švédských držav, o které mělo zájem na sklonku Velké severní války. Tento „severní mírový plán“, při jehož obhajobě Jiří I. argumentoval tím, že růst ruské moci ohrožuje rovnováhu sil v této části Evropy a britský obchod s Baltem, ukázal jistou naivitu, jež se čas od času v jeho představách o zahraniční politice projevila. Důsledkem byly velmi špatné britsko-ruské vztahy, které se zlepšily až po podpisu obchodní smlouvy v roce 1734 a po britské diplomatické podpoře postupu ruských vojsk na Rýn – v zájmu Rakouska a proti Francii – v následujícím roce.

Neprátele Velké Británie vůči Prusku bylo z velké části rovněž důsledkem zásahů králů do zahraniční politiky. Jednání s Fridrichem Vilémem I., zetěm Jiřího I., a Fridrichem II. (Velikým), synovcem Jiřího II., nebyla snadná. Přesto se nejprve James Stanhope a poté i Charles Townshend pokoušeli využít Prusko proti Rakousku či Rusku; ve 30. letech 18. století zastával bratr prvního lorda pokladu Horace dokonce názor, že je třeba podporovat Prusko jako protiváhu Francie na kontinentě. Jiří I. usiloval o zlepšení vztahů s Pruskem, poté co upadl do nemilosti hannoverský ministr Bernstorff. Jiří II. naopak několik podobných pokusů překazil, například Hothamovu misi do Berlína v roce 1730. V letech 1735–1736 tomu bylo podobně, když Jiří II. zmařil úsilí o vytvoření velké evropské „protestantské aliance“.

Názory a postoje Jiřího I. a Jamese Stanhopa hrály důležitou roli rovněž při zro-

du britsko-francouzského spojení v roce 1716. Britský král a státní sekretář žádali od regenta Filipa Orleánského a později od Ludvíka XV., respektive od jeho prvního ministra, kardinála Fleuryho, podporu proti jakobitům; Francouzi usilovali o britskou pomoc proti Filipovi V. Španělskému. Proto byli ochotni podporit Londýn v jeho protipruském postoji v roce 1716 i proti Rusku v roce 1716 a 1720. Pro Brity mělo spojení o to větší cenu, že francouzská armáda působila jako odstrašující faktor pro případný útok proti Hannoveru. V letech 1727, 1729 a 1730 Francouzi pohrozili Vídni a Berlínu odvetou – vpádem na území Pruska a do Říše – pokud by proti kurfiřtství cokoli podnikly.

Zahraniční politika ostrovního státu se za vlády prvních hannoverských králů oproti dlouhodobé tradici lišila hlavně tím, že se Velká Británie stala – až do konce 20. let 18. století – z hlavního rivala francouzským spojencem. Londýnu šlo o zachování utrechtského míru, který pro něj byl velmi výhodný. To byl hlavní důvod, proč Britové s Francouzi vstoupili v roce 1718 do války proti Španělsku. Tento konflikt, jehož příčinou byly rakousko-španělské územní spory v Itálii, ohrožoval „utrechtský systém“ a měl negativní dopad na britský středomořský obchod. Vítězství admirála Bynga nad španělskou flotilou u mysu Passaro na Sicílii v roce 1718 mělo mimořádný význam, neboť zvýšilo důvěru Britů v jejich námořní síly. Přesto Velká Británie neměla takovou diplomatickou váhu, jakou bychom vzhledem k její námořní převaze očekávali. Britská flotila ovládala evropská moře, nemohla však vyhnat Španěly ze Sicílie (1718) ani Rusy z Livonska (1720). V roce 1727 zpochybnili Rakušané britské možnosti poškodit vážněji jejich zájmy v severní Itálii a následujícího roku se parmský vévoda holedbal, že britská flotila na jeho území nedosáhne.

Snaha státního sekretáře Stanhopa, podle jehož představ se Velká Británie měla stát jakýmsi „evropským strážníkem“ či – diplomaticky řečeno – garantem utrechtského míru, byla odsouzena k nezdaru. Ostrovní stát si nemohl dovolit vstoupit do konfrontace s Ruskem a současně například se Španělskem, o silnější mocnost nemluvě. Zárukou stability nebyl ani systém vojenných garancí, které plynuly z dvojstranných mezinárodních smluv, neboť jej ovlivňovaly dynastické změny;